

Політична культура і культура політики: етичні аспекти

Лариса Нагорна,
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Соціальне буття у глобалізованому світі деградує – ця теза, яку озвучив нещодавно віце-президент Міжнародної соціологічної асоціації М. Буравой, викликала бурхливу полеміку у середовищі гуманітаріїв [1]. Власне, дискутувалася не сама постановка питання про деградацію, а проблема її впливу на політичну практику і публічний дискурс. Те, що ми живемо у глобальному, взаємопов'язаному й суперечливому світі, уже не може бути предметом дискусії. Але чи виникає при цьому глобальне суспільство? Який сценарій подальшого розвитку більш вірогідний: нормативний консенсус з позитивним крос-культурним заплідненням чи пророковане С. Гантінгтоном „зіткнення цивілізацій”? Чи сумісна поліархічна, багатополлярна, багатозарова світова система із загальнолюдською етикою? Пошук відповідей на ці та інші питання актуалізує інтерес до проблем політичної культури.

У політичному лексиконі сучасності важко знайти категорію, яку за рівнем полеміки навколо неї можна було б порівняти з дефініцією „політична культура”. Відтоді, як понад півстоліття тому Г. Алмонд революціонував дослідження сфери політики, виокремивши два рівні аналізу політичних систем – інституційний та орієнтаційний, інтерес до проблем політичної культури хвилеподібно наростав і знижувався у залежності від гостроти проблем політичних трансформацій. „Концепт „політична культура” є водночас одним з найпоширеніших і одним з найбільш спірних понять у політичній науці”, вважають У. Мішлер і Д. Поллак [2]. Прагнучи відшукати відповідь на питання, чому так сталося, вони пропонують розрізняти „широке” і „вузьке” бачення проблем політичної культури (thin and thick culture), причому на широкому, сутнісному полюсі розміщуються ідентичності, а на вузькому, емпіричному

– соціально-політичні настановлення (attitudes). Такий підхід, безумовно, конструктивний, бо одна справа – політична культура як взаємодія ідентичностей, а інша – усталені у певному соціумі еталони поведінки. І все ж і на цьому шляху важко знайти відповідь на основоположні питання: чому схожі типи політичних культур в одних суспільствах забезпечують сталу демократію, а в інших стають засобом її руйнування? І чому як відповідь на уніфікуючі глобальні тенденції так часто виникають сплески фундаменталізму, трайбалізму, агресивного націоналізму?

Кінець ХХ століття після тривалого спаду наукового інтересу до проблем політичної культури ознаменувався новим його піднесенням, і стимулювали цей процес однаковою мірою і нова конфігурація полюсів сили в сучасному світі, і неспроможність багатьох національних урядів упоратися з регіональними та релігійними проблемами, і гострі прояви антиглобалістських та альтерглобалістських рухів. Однак як сам концепт політичної культури, так і особливо її соціоінтегративні функції й донині лишаються предметом гострих теоретичних і методологічних дебатів, а ставлення до нього варіюється в діапазоні від „популярного й спокусливого” (Д. Елкінс і Р. Сімеон) до „дегенеративної дослідницької парадигми” (Д. Лейтін) [3]. Скрізь і всюди визнається, що полісемантичний, доволі розмитий термін, яким позначають зв’язок між історично сформованими у певному соціумі особливостями суб’єктивного сприйняття політики і політичною активністю індивідів та груп, виявляється недостатньо операціонабельним, коли йдеться про вимірювання рівня політичної компетентності, аналіз мотивацій і якісного стану політичної свідомості. Але точнішого індикатора для характеристики політичного здоров’я соціуму у розпорядженні соціогуманітаріїв немає.

Стало вже нормою, що на переломних етапах суспільного розвитку обов’язково актуалізуються проблеми „розуміння” суспільних настроїв і, відповідно, зростає інтерес до конструювання ідентичностей, і тоді саме концепт „політична культура” виконує роль „семантичного інструменту” для дослідження політичних комунікацій. Традиційно склалися два підходи до концептуалізації політичної культури. Найбільш поширеним вважається так званий „психологічний” підхід, націлений на дослідження типів орієнтацій на індивідуальному і груповому рівнях. Його використовують для аналізу рівня політичної компетентності людини чи групи, їх готовності/неготовності діяти відповідно до усталених в суспільстві цінностей, принципів і норм, а також для характеристики мотивацій і якісного стану політичної свідомості та поведінки. Ширші – „соціетальні” – визначення базуються на розгляді політичної культури як своєрідного індикатора рівня політичного розвитку, особливостей функціональних та формально-юридичних рис політичних систем, віддзеркалення особливостей ментальності, індивідуального й суспільного досвіду. В ході багаторічних дискусій щодо змісту концепту „політична культура” усталилося ставлення до нього як до умоглядної конструкції,

придатної для побудови різних способів концептуалізації політичної реальності і прогнозування ймовірних змін у політичній системі та у механізмах міжгрупової взаємодії.

Попри розмаїття підходів і оцінок, у термінологічному полі існує чітке розуміння того, що саме політична культура є поки що єдиною установочною та політичною матрицею, яка дозволяє пояснити механізми формування політичних ідентичностей. За її допомогою легко визначити рівень цивілізованості соціуму, культури політичного мислення й політичного спілкування, культури поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу. Являючи собою єдність об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості й поведінкових стереотипів, політична культура надає політичній сфері цілісності й інтегративності. Водночас вона фіксує „больові точки” у механізмах політичної комунікації.

Нині на дослідженнях політичної культури виразно позначається відчуття того, що на межі тисячоліть почався новий відтинок історичного часу – з виразними політичними, економічними, соціальними, культурними, технологічними трансформаціями в суспільній організації, у способі життя і формах суб'єктивності. Людство з подивом побачило, що ані вражаючі зрушення в економічній та комунікаційній сферах, ані прокламоване прощання з традиціями революціонізму, ідеями месіанства, звичними канонами ідеологічної боротьби політичний клімат на планеті не поліпшили. Потенціал конфліктності не зменшується; у багатьох регіонах торжествують демони групового егоїзму і навіть неприкритого насильства над особою. Людство не має ефективних засобів боротьби з корупцією, рейдерством, навіть з ніби воскреслим з часів середньовіччя піратством.

Світова економічна криза вкотре підтвердила недостатню дієвість механізмів прямого зв'язку між владними структурами й інститутами громадянського суспільства, і саме в цьому більшість аналітиків вбачає головну причину зниження впливу інтелекту на економічний, політичний, духовний розвиток соціумів. Під егідою наднаціональних структур спішно розробляються плани активізації суспільної думки на зразок розробленого Єврокомісією „Плану – Д (Демократія, Діалог, Дебати)”. Запропонована Європейським економічним і соціальним комітетом „Програма для Європи: пропозиції громадянського суспільства” порушує широкий спектр проблем сталого розвитку й управління, наголошуючи на тому, що успіх може забезпечити лише активна співдія усіх „живих сил” суспільства [4].

За таких умов не стала несподіванкою поява на початку XXI століття категорії „нова політична культура” і пов'язаного з нею нового тезаурусу політичної діяльності в контексті „відкритого простору”. Всесвітній соціальний форум, перший з'їзд якого відбувся у Порту-Алегрі (Бразилія) у січні 2001 року, перебрав на себе функцію „інкубатора ідей” для узгодження зусиль організацій і рухів, що діють на рівнях від локального

до міжнародного, „ у конкретній акції розбудови іншого світу”. І хоч поставлені Форумом завдання соціальної трансформації „тут і тепер” визнаються відверто утопічними, подиву гідним є безпрецедентне зростання кількості його прихильників – від 20 тисяч осіб на першому до 150 тисяч на четвертому з’їзді.

Узгодженою позицією Форуму є опозиція неоліберальній глобалізації, що передбачає, поміж іншим, і несприйняття політики насильства, війни, мілітаризму, кастової системи. Проголосивши свій рух „абсолютно відкритим і некерованим простором”, його учасники наголошують на поширенні своїх ідей в інший спосіб, ніж це передбачає традиційна політична діяльність. „Відкритий простір” трактується як дискусійний клуб, де люди з різними поглядами й уподобаннями мають можливість „бути собою”, не оглядаючись на позицію організаторів. Форум відкидає будь-які обмеження й одноманітність, орієнтуючись на мережеві зв’язки, культурні пріоритети, спонтанний інформаційний обмін через Інтернет. Його учасники декларують перехід від „політичної культури” до „культури політики”, що постає у широкому глобальному русі за солідарність і справедливість. І це „не просто ще один рух, але рух іншого типу”, рух за забезпечення гідного місця культури в політиці. Саме культура, на думку М. Остервайль, має стати ключовою сферою трансформації політичної боротьби. Культурно-комунікативний рух стає водночас і політичним, коли демонструє, що цінності існують поза споживанням і грішми, і в такий спосіб підриває монополію капіталізму на цінності, значення, істину [5].

Орієнтуючись на ідеї альтерглобалізму, Форум пропонує нову, хай і ідеальну, модель конвергенції, що ґрунтується на повазі до багатоманітності і різномислення, культурного плюралізму. Партнерство, базоване на вільному представництві, проголошується головним принципом інноваційної політики, спрямованої на побудову мереж і спільне використання досвіду. Під гаслом „інший світ можливий” він підтверджує наявність, хай поки що й примарну, альтернативи неоліберальній глобалізації і можливість нової культури соціальних рухів. Сама поява ідеї транснаціонального громадянського суспільства і створення відповідних мереж – це вже прорив, відповідь на виклики ХХІ століття. Не обов’язково революція і не лише реформа, але й „вогнища змін” у вигляді соціальних форумів стають рушіями перетворення „багатоманітності на переваги”. А головне завдання вбачається в тому, щоб „створити таку етичну й політичну систему, яка була б глобальною, не будучи при цьому гомогенізуючою, яка являла б собою відкрите ціле – одночасно багатомірне, інклюзивне і таке, що розвивається” [6].

У баченні ініціаторів свіжих підходів до трактування політичної взаємодії, нова політична культура – це, насамперед, культура просування певних цінностей, включаючи солідарність, справедливість і політичну участь. Їх всерйоз турбує незбіг між прокламованою культурою горизонтальних зв’язків та відкритості зі способами, якими

це завдання реалізується на практиці. Йдеться, отже, про відмежування від широкого поняття „політична культура” вузкого за змістом поняття – „культура політики”, в яке вкладаються правила й норми, що визначають мікропрактику повсякдення. Іншими словами, йдеться про руйнування монокультурної й гегемоністської логіки, якої дотримуються владні структури, і того „вертикального” розуміння політики, яке перетворює структури громадянського суспільства на статистів. Новий культурно-політичний підхід є усвідомленою спробою підриву монополії капіталізму на істину і його прагнення звести всі цінності до якоїсь економічної чи раціональної суми. Розмивання меж між політикою і мистецтвом, реальністю і карнавалом, учасниками і глядачами – це вже само по собі виклик владі, яка закріпилася у своїх прагненнях до закритості.

Не слід, зрозуміло, ідеалізувати такі й подібні ініціативи, але вже сама їх поява у поляризованому, багатополосному світі свідчить про бажання великих мас людей жити за законами добра і справедливості. Звертання до етичних основ буття особливо промовисте – адже Форум позиціонує себе, поміж іншим, і як навчальний, педагогічний простір, що формує нову культуру саморефлексії. „Мисленнєва етика” мислиться як апеляція до критичного погляду на справедливість і відповідальність, як основа для взаємин, що базуються на примиренні протилежностей. Увінчує цей проект концепція транснаціональної й транскультурної солідарності, а толерантне ставлення до інакшості розглядається як ознака нової культурної політики.

На основі аналізу колективних глобальних рухів, мережевих груп за інтересами, діяльності транснаціональних неурядових організацій, міжнародних наукових і професійних асоціацій А. Мартінееллі доходить висновку, що масштаби громадянського суспільства стають глобальними, і вже на цій основі складається загальнолюдська етика, сфокусована навколо базових спільних цілей – мир, гідність людини, соціальна справедливість, свобода особи, культурний плюралізм, сталий розвиток. „Вона розвиває настанову на контекстуальний універсалізм, плідну, неруйнівну зустріч культур, гармонію взаємної поваги культурних поглядів”. На думку А. Мартінееллі, для такого міжкультурного діалогу потрібні дві методологічні базові настанови: по-перше, рішуче відмежування етосу від етносу, етнічних преференцій, усвідомлення спільності долі всіх людей планети і, по-друге, поширення саморефлексивної дії і способу мислення. Хоч людина виростає у конкретній культурі з її нормами, інституціями і практиками, та сьогодні вона має набагато більше шансів стати відповідальним актором творення загальносвітової соціальної реальності [7].

Не так вже й легко перекинути місток від цих глобальних прагнень до сумних українських реалій. Створюється враження, що чим більше говорять в Україні про європейський вибір, тим більше зростає асиметрія влади й соціуму, тим відчутніше відрізняються прокламовані владними структурами цінності від загальносвітових пріоритетів. Правознавець О.

Костенко оцінює стан країни як велику соціальну драму, і з ним неможливо не погодитися. Коли свобода волі супроводжується дефіцитом культури, то вона перетворюється на свободу сваволі. Соціальне безкультур'я стає фактором, який має парадоксальну властивість обертати будь-яку цінність на свою протилежність. Антикультурний вірус підживлює головне зло – корупцію. Сформулювавши гасло „культура – мати порядку”, О. Костенко вводить термін „культурифікація громадян” і закликає започаткувати новітній просвітницький рух в Україні [8].

Грамотний аналіз і розумні рекомендації не вичерпують, однак, суті проблеми та її глибини. Якби тугий вузол криз, які визначають політичну атмосферу в країні, можна було розрубати на шляхах створення ефективної системи громадянської освіти й загальної „культурифікації”, тобто зовнішнього впливу на людину та її ціннісні настановлення, то ситуація не була б такою складною. Значно гірше, що в країні вже виявилися значною мірою розхитаними моральні підвалини цивілізованого співжиття, і що цинізм і всездозволеність стають стилем мислення й еталоном поведінки значних мас людей. У суспільстві з домінуванням ерзац-еліт зруйновані основні загальнолюдські етичні норми – досягнення свободи через самообмеження і розуміння обов'язку як відповідальності за наслідки дій. Українська культура політики справляє на загальний стан політичної культури вплив, який можна порівняти з руйнівним цунамі.

Доводиться з сумом констатувати, що „війни ідентичностей”, про які мені вже доводилося писати [9], напередодні президентських виборів впритул наблизилися до стану „війни всіх проти всіх”. Про культуру політики за таких умов говорити взагалі не доводиться, хоча гасла солідаризму, з якими прийшов до влади нинішній уряд, формально співзвучні закликам нових глобальних акторів. Але вибудова ідентифікаційних практик у руслі протиставлення й негативізму вихолостила до невпізнання не тільки ідеї солідарності, але й розуміння важливості будь-яких громадянських ініціатив. Не зумівши поставити надійну заслону корупції, влада допустила її злорякісне розростання і сама опинилася в її тенетах. В умовах світової фінансово-економічної кризи уряд, який робив ставку на масштабні „прориви”, виявився безпорадним і добровільно сів на ін'єкційну голку зовнішніх впливів. Окрім поглиблення фінансової кризи це створило ситуацію, яку соціологи позначають терміном „деструкція влади” – з тенденціями до саморуйнування і самознищення. „Деформуються функції державних органів, зростає їх безсилля й атрофія, втрачається керованість не тільки в державі, але й в суспільстві” [10]. Особливу небезпеку становить те, що відносини між владою й опозицією мають тотально конфронтаційний характер, а в самій владі конфронтаційність „зашкалює” у відносинах між Президентом і його командою, з одного боку, та урядом — з другого. Тривала бездіяльність парламенту довела ситуацію до абсурду, призвівши до інфляції цінності права як такого.

Неминучим наслідком такого стану стає загальна правова девіація й

моральна деградація, яка перетворюється на складник культурного поля і визначає характер і спрямування ідентифікаційних практик. Ніхто у владі не відчуває себе відповідальним ані за безпрецедентну втрату за роки незалежності 10,5 % населення (для порівняння: у Росії – 4 %, у Білорусі – 5,6 %), ані за те, що обсяги виробництва 2009 року становитимуть лише близько 62 % від рівня 1990 року. Дедалі частіше не бажають дотримуватися правових і моральних норм і громадяни, які відчувають себе ошуканими і в духовному сенсі (зрада ідей Майдану), і в матеріальному (адже у багатьох брутално, навіть без вибачень, відібрали право розпоряджатися власними коштами). Неспроможність влади налагодити елементарну фінансову дисципліну потягнула за собою ланцюгову реакцію: дії в межах законності вже не є моральним імперативом. Нормою стає орієнтація на обхід і нехтування законів (до яких вельми вибірково ставиться навіть гарант Конституції); люди звикають до всеохопної корупції, добровільно чи вимушено її підтримують. Працювати чесно і з повною віддачею сьогодні не лише не престижно, але й не вигідно; „вміння жити” дедалі частіше асоціюється з асоціальними вчинками. Не тільки політичний, але й звичайний простір людського життя стає сферою імітаційності, симулякрів, підкилимних угод. Це справляє на суспільство не просто подразливий, але й відверто руйнівний вплив.

Украї тривожним показником, що характеризує стан вітчизняної політичної й соціонормативної культури, є цілковите знецінення моральних засад – аж до поширення практики рейдерства, торгівлі дітьми, маніпуляцій з квартирами німецьких людей. Мляве реагування влади й соціуму на прояви „дикого капіталізму” по суті означає девальвацію цінності людського життя і таку ескалацію жорстокості, яка здатна потягнути за собою у недалекому майбутньому руйнування міжпоколінних зв’язків. Замість очікуваної „четвертої хвилі” демократизації суспільство дістало неопатрімоніальне прикриття тіньових мереж та узаконення клієнтарно-патронажних відносин, що може остаточно знівелювати значення професіоналізму, зруйнувати основи трудової етики. Соціологічні опитування систематично рееструють настрої зневіри, розгубленості, апатії: 2008 року 76,9 % респондентів не розуміли, на які закони орієнтуватися, а 78,6 % вбачали проблему в тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить [11].

Серйозною проблемою для України лишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка заважає формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями, „донбаської”, „кримської”, „одеської” ідентичності. Західний тип регіональної ідентичності більш активний, тут домінує орієнтація на індивідуальне господарювання й підприємництво, хоча примиренське ставлення до корупції дається взнаки не меншою мірою. Оскільки

притаманний західному регіону тип політичного активізму сформувався у конфронтаційному руслі і має виразну антиросійську складову, то він стає живильним середовищем для правого радикалізму й національної мегаломанії.

Україна перебуває, отже, в ситуації поглиблення всеохопної ідентифікаційної кризи, яка тягне за собою кризу легітимності, кризу розподілу, кризу політичної участі і багато інших криз. На жаль, у протидії їм владні структури не проявили стратегічного мислення, але подиву гідну інертність, неспроможність виробити цивілізаційні орієнтири, відповідні викликам ХХІ століття, і які б сприймалися різними сегментами поляризованого соціуму. Країна настільки відстала з розв'язанням завдань економічної, політичної, соціальної модернізації, що потрапила в ситуацію своєрідного „історичного цейтноту” – адже нині їй, як вважають аналітики, потрібне ще принаймні десятиріччя, щоб вивести економіку бодай на рівень 1991 року. На цьому шляху владу можуть підстерігати, як мінімум, дві небезпеки – спроби повернутися назад можуть закріпити архаїку, а надто рішуче реформування може спричинити соціальні збурення аж до екстремістських проявів.

Про осмислену культурну політику влади взагалі говорити не доводиться. Якщо вона й існує, то замикається переважно на обмеженнях „культурного” (читай: російського) імпорту. Домінування етноцентризму в ідеологічній стратегії держави з постійним пошуком ворога призводить до істотних спотворень в організації системи освіти та в „політиці пам'яті”. Категоричні вимоги „утвердження в колективній свідомості україноцентричного розуміння історії”, які лунають з президентського табору, є, по суті, ледь замаскованою формою національної мегаломанії та неприпустимого у цивілізованому світі втручання державних органів в систему історичних інтерпретацій. Задавлений ціннісний конфлікт, внаслідок якого історія України існує у кількох взаємнесумісних версіях, цим лише поглиблюється, а його використання у боротьбі різних політичних сил набуває форм гротеску. Етноксклюзивність і віктимність національної пам'яті з відкиданням будь-яких позитивів у радянській спадщині завдає чималої шкоди як об'єктивній оцінці минулого, так і формуванню у молодого покоління оптимістичного світовідчуття й патріотичної налаштованості. Соціум уже фактично змирився з девальвацією поняття „національна гордість”, бо той образ України, що нав'язується заангажованими істориками і засобами масової інформації, навряд чи може когось надихати.

Сумно, що Україна виявилася мало не єдиною країною на європейському просторі, котра не лише не провела жодної соціальної реформи, але й не зуміла виробити позитивного ставлення до інноваційних змін. У вітчизняному соціумі, який і досі перебуває у стані соціального інфантилізму, взагалі немає розуміння того, що країні потрібні негайні, до того ж радикальні реформи, у тому числі й непопулярні. Інакше існує

реальна загроза для всього „українського проекту” — аж до легітимації авторитаризму або й втрати державності, територіальної цілісності й суверенітету.

Отже маємо підстави для висновку: простір ризиків у соціально-культурній сфері за останні роки відчутно зріс, а у передвиборчому контексті ситуація має тенденцію до подальшого ускладнення. Ризики рівною мірою продукують і „наполеонізм” влади, де кожна гілка виступає з позицій власної непогрішності й незамінності, і соціальний цинізм на масовому рівні, коли люди пристосувалися до безладу і знаходять вигоду у хаотизованій реальності. Оскільки гранична персоналізація політики перетворила виборчий процес на змагання гаманців і піар-технологій, то навряд чи можна сподіватися на поліпшення ситуації після президентських виборів. Зате легко передбачити, що сторона, яка програє, апелюватиме до зневірених мас і виводитиме їх на вулиці, що може мати непрогнозовані, навіть трагічні наслідки.

Щоб повернути довіру суспільства до влади і відновити суспільну рівновагу, елітним верствам не лишається нічого іншого, ніж змиритися з необхідністю обмеження власних апетитів і потреб, що давно стали надмірними. Реформа податкової системи на прогресивній основі, із спеціальними податками на розкіш, елітне житло, престижні авто тощо може не тільки наповнити бюджет, але й зупинити небезпечне наростання правового нігілізму. Якщо вона буде підкріплена бодай обмеженням депутатської недоторканності й новою, відкритою системою партійних списків, то це може істотно зменшити потяг спритних ділків до обіймання владних посад. Можливо, це знизить градус безглузлого протистояння „у верхах”, введе у пристойні рамки боротьбу „за портфелі” й ресурси.

Ще один спосіб впливу на суспільну свідомість, який майже зовсім у нас не використовується, полягає у психологічному стимулюванні кращих людських якостей. Нинішня влада вконець розгубила вміння розмовляти з людьми „на рівних”, апелювати до людської гідності, совісті, доброчинності. Те, що вмів добре робити радянський режим (організація громадських починів, приведення у рух важелів змагальності), хоч і було експлуатацією притаманного людині бажання виділитися з-поміж інших, у багатьох випадках давало значний ефект. Варто придивитися до того, як організовано в цивілізованому світі рух волонтерів, які слова для заохочення пастви знаходять кращі служителі церкви. Зрозуміло, однак, що такі звернення до людей можновладці мають підкріплювати особистим прикладом і чітким дотриманням норм політичної етики.

Якщо вітчизняна еліта у своїй масі справді прагне до європеїзації українського суспільства, то вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої однозначно згубна така оберненість у минуле, яка формує україноцентричні пріоритети на постулатах власної непогрішності й за давних претензіях до сусідів. Фундаментом зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають

бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, толерантності, налаштованості на взаєморозуміння й крос-культурну взаємодію. Необхідно, з врахуванням європейського досвіду соціалізації, здійснити за участю широкої громадськості „ревізію” допущених помилок і прорахунків, виробити стратегію, максимально орієнтовану на пошук суспільного порозуміння і соціальної відповідальності, змінити „страждальницьку” тональність дискурсу на життєствердну.

Водночас і громадяни мають зрозуміти: позиція відсторонення від політики як нібито „брудної справи” далеко не краща за умов, коли влада намагається забезпечити собі простір безконтрольності й вседозволеності. Нині лише чітка громадянська позиція кожного може гарантувати зміни на краще, і президентські вибори дають для цього реальний шанс. Отже свою „половину шляху” до культури політики має пройти й соціум, згуртувавшись навколо структур громадянського суспільства, насамперед Громадського форуму. За умов доволі частого паралічу парламентаризму він мусить узяти на себе оприлюднення конкретних соціальних програм, однаково зрозумілих усім верствам суспільства в усіх регіонах. Цілком реально, приміром, сконцентрувати громадську енергію навколо завдань боротьби з бідністю, оздоровлення довкілля, охорони дитинства, благоустрою села тощо. Для початку потрібно, як мінімум, провести ревізію соціального законодавства, впровадити гнучкі форми зайнятості, запропонувати механізм реформи системи соціальних пільг. Головне ж – пробудити суспільну енергію, переконати всіх і кожного, що розумне самообмеження і розлучення з невеликою частиною власних фінансових ресурсів – це не надто висока платня за стабільність і бодай якийсь прогрес.

Література:

1. **Буравой М.** Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующемся мире // Социс. – 2009. – № 4. – С. 3 – 8.
2. Political culture in post-communist Europe: Attitudes in new democracies // Ed. by Pollack D. et al. – Ashgate, 2003. – P. 237.
3. **Формизано Р.** Понятие политической культуры // Pro et contra (Москва). – 2002. – Т. 7. – № 3. – С. 111 – 146.
4. Докладніше див.: **Канунников А. А.** Европейский Союз и Россия: отношения государства и гражданского общества // Мир и политика. – 2009. – № 7. – С. 61 – 69.
5. **Остервайль М.** Культурно-политический подход к переосмыслению политического // Международный журнал социальных наук. – 2006. – № 52. – С. 29 – 43.
6. **Риуфоль В.** Подходы к социальной трансформации в социальных форумах: мгновенность происходящих переустройств // Международный

журнал социальных наук. – 2006. – № 52. – С. 109.

7. **Мартинелли А.** От мировой системы к мировому обществу? // Социс. – 2009. – № 1. – С. 5 – 15.

8. **Костенко О.** Культура – мати порядку // День. – 2009. – 30 травня.

9. **Нагорна Л.** „Війни ідентичностей”: сценарії і ризики // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2.

10. **Шульга М.** Деструкція влади // Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 467.

11. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг (додатки). – С. 515, 548.